

Łukasz Bielski

*Uniwersytet Warszawski**Wydział Prawa i Administracji**ORCID: 0000-0002-6251-2365*

Problematyka dopuszczalności uboju rytualnego zwierząt w prawie Unii Europejskiej

The Issue of Admissibility of Ritual Slaughter in EU Law

Streszczenie

Artykuł przedstawia ubój rytualny zwierząt jako przejaw wolności sumienia i wyznania, który jest częściowo uregulowany w prawie Unii Europejskiej. Praktyka ta stanowi wielowiekową tradycję judaizmu i islamu polegającą na przecięciu tętnicy szyjnej zwierzęcia bez wcześniejszego ogłuszenia, w celu pozyskania mięsa koszernego/*halal*. Analizie poddano prawo pierwotne i wtórne Unii Europejskiej na tle relewantnego orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Głównym wnioskiem wynikającym z analizy jest stwierdzenie istnienia znaczącego marginesu uznania państw członkowskich w omawianym zakresie, a tym samym ograniczanie i zakazywanie uboju rytualnego pozostaje w zgodzie z prawem Unii Europejskiej.

Słowa kluczowe

religia, judaizm, islam, ubój, mięso, koszerność, *halal*

Abstract

The article presents the issue of ritual slaughter of animals as a manifestation of the freedom of conscience and religion, which is partially regulated in the law of the European Union. This practice is a centuries-old tradition of Judaism and Islam in which the carotid artery of an animal is cut without prior stunning in order to obtain kosher/*halal* meat. In this paper, the primary and secondary law of the European Union was analysed in the light of the relevant jurisprudence of the Court of Justice and the European Court of Human Rights. The main conclusion of the analysis is that there is a significant margin of appreciation of the Member States in this respect, and thus the limitation and prohibition of ritual slaughter is in line with European Union law.

Keywords

Religion, Judaism, Islam, slaughter, meat, kosher, *halal*

1. Wprowadzenie

Ubój rytualny jest szczególną metodą zabijania zwierząt, wymaganą przez doktryny religijne judaizmu i islamu. W obu religiach polega on na przecięciu tętnicy szyjnej

zwierzęcia bez wcześniejszego ogłuszenia. Praktyka ta, sięgająca swymi korzeniami czasów starożytności, ma wielowiekową tradycję we wszystkich państwach europejskich, w których kiedykolwiek osiedlili się wyznawcy judaizmu i islamu. Rytualna metoda uboju zwierząt budzi liczne kontrowersje, wyrażane zarówno przez środowiska liberalne, jak i konserwatywne w poszczególnych państwach członkowskich. Przedmiotem krytyki jest narażenie zwierząt na dodatkowy ból i cierpienie związane z ich zabijaniem w stanie pełnej świadomości, który trwa przez pewien czas po dokonaniu cięcia. W związku z powyższym w nielicznych państwach członkowskich wprowadzono zakaz wykonywania uboju rytualnego zwierząt. Jednocześnie postulat wprowadzenia zakazu lub znacznego ograniczenia wykonywania uboju rytualnego jest krytykowany jako potencjalne zagrożenie dla wolności sumienia i wyznania.

Niniejszy artykuł jest próbą zbadania, czy i w jakim zakresie dopuszczalne jest zakazanie stosowania uboju rytualnego w państwach członkowskich Unii Europejskiej. Niezbędne jest również ustalenie, czy w świetle prawa Unii Europejskiej swoboda pożywania i spożywania mięsa pochodzącego z uboju rytualnego obejmuje również prawo do przeprowadzania takiej metody uboju przez lokalne wspólnoty wyznaniowe w danym państwie członkowskim. Tym samym, czy zmuszenie członków lokalnych wspólnot wyznaniowych do zaspokajania zapotrzebowania na mięso koszerne/*halal* wyłącznie poprzez wewnątrzspołnotowe nabycie towarów lub import z państw trzecich jest zgodne z prawem Unii.

2. Praktyka uboju rytualnego jako przejaw wolności sumienia i wyznania

We współczesnej doktrynie praw człowieka przyjmuje się, że wolność sumienia to prawnie usankcjonowana możliwość publicznego wyrzeczenia się dowolnych przekonań, religijnych lub areligijnych, w tym możliwość podjęcia walki z dowolnymi poglądami w ramach obowiązującego prawa¹. W literaturze polskiej przyjęło się, że wolność sumienia obejmuje uprawnienie do swobodnego wyboru, kształtowania oraz zmiany światopoglądu². Ze światopoglądu jednostki wypływają nakazy sumienia, którymi kieruje się ona w swoim życiu. Źródłem światopoglądu może być wybrana religia lub inne niereligijne przekonania. Mogą one składać się na pewien złożony system poglądów na temat otaczającego świata lub stanowić tzw. *single-issue beliefs*, takie jak wege-

¹ D. Avon, *Liberté de conscience: histoire d'une notion et d'un droit*, „Annuaire de l'École Pratique des Hautes Études” 2017, vol. 124, s. 340.

² M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2013, s. 22.

tarianizm lub pacyfizm³. Z kolei wolność wyznania obejmuje uprawnienie do uzewnętrznienia i manifestowania swoich poglądów i przekonań w sprawach religii.

Działania człowieka w ramach realizacji wolności sumienia i wyznania mogą mieć charakter przeżyć wewnętrznych i zewnętrznych. Należy zauważyć, że jedynie działania o charakterze zewnętrznym, prawnie określone, mogą być przedmiotem ochrony i ograniczeń ze strony prawodawcy⁴. Wszystko to, co ma miejsce w wewnętrznej sferze ludzkiego sumienia, nie jest chronione ani ograniczane. Nieuzewnętrzniona myśl znajduje się bowiem w sferze prawnie nieregulowanej⁵.

Dokonywanie uboju rytualnego oraz spożywanie mięsa z niego pochodzącego są przejawem korzystania z wolności sumienia i wyznania. Podporządkowanie się nakazom religijnym w kwestiach żywienia może również polegać na niespożywaniu pewnej kategorii produktów, spożywaniu ich o określonej porze dnia lub roku, powstrzymaniu się od przyjmowania posiłków w ogóle lub na specjalnym przygotowaniu produktów przed ich spożyciem. W praktyce jednak najwięcej kontrowersji wzbudza kwestia rytualnego zabijania zwierząt hodowlanych, którego próby ograniczenia miały miejsce już w XIX w.⁶

3. Ubój rytualny w doktrynach religijnych judaizmu i islamu

Rytualne zabijanie zwierząt w judaizmie i islamie ma wielowiekowe tradycje. W judaizmie wynika z nakazów starożytnego prawa religijnego (hebr. *halacha*), z którego wywodzi się zasady diety (*kaszrut*). W literaturze oraz orzecznictwie przyjęło się stosowanie pojęcia „koszerność”. Zasady koszerności określają dopuszczalne pokarmy, sposoby ich przygotowywania oraz czas, w którym można je spożywać. Normy te są ściśle określone oraz nie ulegają zmianie. Dotyczy to również zasad zabijania zwierząt hodowlanych. Należy zauważyć, że obowiązujące nakazy religijne są odzwierciedleniem stanu wiedzy istniejącego w czasach powstawania prawa religijnego. Żydowskie prawo uboju zwierząt (*szechita*) określa standardy dotyczące sposobu zabijania zwierząt oraz wymagania dla osób wykonujących te czynności. Osoba dokonująca prawnie skutecznego uboju rytualnego (*szochet*) musi być dorosłym mężczyzną, pobożnym Żydem,

³ E. Ellis, P. Watson, *EU Anti-Discrimination Law*, Oxford 2012, s. 36.

⁴ R. Paprzycki, *Prawna ochrona wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2015, s. 39.

⁵ M. Granat, *Granice wolności religijnej w społeczeństwie pluralistycznym*, [w:] J. Krukowski, O. Theisen (red.), *Kultura i prawo: materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat „Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej”*, Warszawa 2-4 września 2002, Lublin 2003, s. 175.

⁶ E. Tuora-Schwierskott, *Rytualny ubój zwierząt w świetle wolności sumienia i wyznania oraz zasady proporcjonalności w ustawodawstwie i orzecznictwie Niemiec, Szwajcarii i USA*, „Państwo i Prawo” 2016, nr 4, s. 65.

sprawnym intelektualnie i fizycznie oraz znającym prawo religijne dotyczące zwierząt⁷. Mięso pochodzące od takiego rzeźnika może otrzymać certyfikat rabinacki potwierdzający jego koszerność. Islamskim odpowiednikiem *szechity* jest *dhabihah* (arab.). Zarówno ubój rytualny oparty na zasadach Koranu, jak i metody jego przeprowadzania są zbliżone z tymi wynikającymi z zasad judaizmu. Istotną różnicą jest uznanie za dozwolone (*halal*) mięsa pochodzącego od rzeźników niewyznających islamu. Mogą nimi być wyznawcy chrześcijaństwa i judaizmu⁸.

Istotą problemu uboju rytualnego, tak w judaizmie, jak i w islamie, jest kwestia ogłuszenia zwierzęcia przed jego zabiciem oraz spuszczenie z niego wszelkiej krwi. Zgodnie z prawem religijnym, nie nadaje się do spożycia zwierzę chore, brutalnie zabite lub wykazujące jedną z siedemdziesięciu chorób wskazanych w Talmudzie⁹. Współcześnie poza państwem Izrael i państwami muzułmańskimi dokonuje się ogłuszenia zwierzęcia przed jego zabiciem. Ogłuszanie polega najczęściej na zastosowaniu mechanicznego aparatu bolcowego przebijającego kość czołową i uszkadzającego półkule mózgowe oraz znajdujące się w nich ośrodki czuciowe zwierzęcia¹⁰. W Unii Europejskiej, w zależności od gatunku zwierzęcia, stosuje się również ogłuszanie elektryczne elektrodami przyłożonymi do głowy lub w formie kąpieli wodnej, uduszenie w komorze gazowej lub miażdżenie całego ciała. W rozumieniu prawa religijnego zwierzę ogłuszone w jakikolwiek sposób jest traktowane jako uszkodzone i nienadające się do spożycia. Wskazane powyżej praktyki stanowią tzw. ogłuszenie nieodwracalne, po którego zastosowaniu zwierzę nie odzyska świadomości. W niektórych środowiskach muzułmańskich rozważana jest dopuszczalność tzw. odwracalnego ogłuszenia zwierząt przed dokonaniem uboju, które nie może powodować śmierci zwierzęcia¹¹. Jest to forma dążenia do pozbawienia zwierzęcia świadomości przy jednoczesnym nieuszkodzeniu jego organizmu.

Metoda dokonywania uboju rytualnego jest tożsama w judaizmie i islamie¹². Ubój przeprowadzany jest w ten sposób, że w pełni świadome zwierzę jest unieruchamiane, po czym dokonuje się jednokrotnego przecięcia przełyku i arterii w celu spuszczenia z ciała wszelkiej krwi. Zwierzę pozostaje świadome aż do momentu utraty przytomności wywołanej utratą znacznej ilości krwi. W związku z faktem, że pozbycie się krwi jest nakazem religijnym, wynikającym z zakazu jej spożywania, wykrwawienie zwierzęcia

⁷ P. Jędrzejewski, *Judaizm bez tajemnic*, Kraków 2012, s. 321.

⁸ M. Cebula, *Rytualny ubój zwierząt w kulturze Islamu. Od tradycji do nowoczesności*, [w:] M. Kotyczka (red.), *Śmierć zwierzęcia: współczesne zootanologie*, Katowice 2014, s. 193.

⁹ H. Nussbaum, *Przewodnik judaistyczny obejmujący kurs literatury i religii*, Warszawa 1893, s. 235.

¹⁰ J. Szymborski, *Ubój rutynowy a rytualny. Podobieństwa i różnice*, „Życie Weterynaryjne” 2015, R. 90, nr 7, s. 470.

¹¹ F.A. Abdullah, G. Borilova, I. Steinhäuserova, *Halal Criteria Versus Conventional Slaughter Technology*, „Animals” 2019, vol. 9, issue 8, s. 4.

¹² J.A. Rovinsky, *The Cutting Edge: The Debate Over Regulation Of Ritual Slaughter In The Western World*, „California Western International Law Journal” 2014, vol. 45, no. 1, s. 83.

ma szczególne znaczenie. Proces ten wykorzystuje bicie serca zwierzęcia w chwili podcinania mu gardła do naturalnego wypompowania możliwie największej ilości krwi, a dla zwiększenia skuteczności zwierzę jest podwieszane głową do dołu.

Istotą sporu dotyczącego dopuszczalności uboju rytualnego jest kwestia cierpienia zwierząt. W stanowiskach związków wyznaniowych zainteresowanych przeprowadzaniem uboju można przeczytać, że jest to metoda sprawiająca możliwie najmniej cierpienia¹³. Takie twierdzenie, w świetle opisanej procedury, wydaje się być sprzeczne ze wskazaniami doświadczenia życiowego. Przemawia za tym aktualny stan nauki, zgodnie z którym czas między dokonaniem cięcia a utratą świadomości może trwać od 2 do nawet 15 minut¹⁴. Czas ten jest zależny od gatunku oraz stopnia rozwoju zwierzęcia.

Równie istotnym zagadnieniem, wynikającym z produkcji mięsa z uboju bez ogłuszenia, jest sprzedaż tego typu mięsa nieświadomym konsumentom. W przypadku krowy zabitej zgodnie z zasadami judaizmu tylko określone części jej zwłok nadają się do spożycia. Zakazane jest spożywanie nerwu kulszowego wraz ze wszystkim, co go otacza. Trudność w usuwaniu tej części prowadzi w praktyce do odrzucenia w całości tylnej części ciała krowy¹⁵. Z punktu widzenia uboju rytualnego stanowi więc odpad, w związku z czym takie mięso jest kierowane do regularnej sprzedaży, bez jakiegokolwiek oznaczenia co do sposobu zabicia zwierzęcia. Sednem kontrowersji jest to, że mięso pochodzące z uboju bez ogłuszenia nie jest oznakowane lub jest oznakowane w sposób nieczytelny dla przeciętnego konsumenta. Konsumenci wykazują rosnące zainteresowanie pochodzeniem kupowanego mięsa i warunków uboju zwierząt. Problem został zauważony przez Parlament i Radę w 2011 r. poprzez postulat przeprowadzenia badania na temat możliwości dostarczania konsumentom stosownych informacji na temat ogłuszania zwierząt¹⁶.

W związku z istniejącym sporem dotyczącym dopuszczalności uboju rytualnego w Europie należy zastanowić się nad możliwymi rozwiązaniami tego problemu oraz zbadać, które z tych rozwiązań mogą być uznane za zgodne z doktrynami judaizmu i islamu. Najczęściej przywoływaną propozycją jest wprowadzenie w porządku krajowym

¹³ Zob. *Oświadczenie Muzułmańskiego Związku Religijnego w RP z dnia 21.03.2013 r. w sprawie zakazu uboju rytualnego*, www.mzr.pl [dostęp: 18.04.2021]; *Rabin Schudrich: ubój rytualny to najbardziej humanitarna forma uboju*, www.kair.ekai.pl [dostęp: 18.04.2021].

¹⁴ C.M. Zoethout, *Ritual Slaughter and the Freedom of Religion: Some Reflections on a Stunning Matter*, „Human Rights Quarterly” 2013, vol. 35, no. 3, s. 656.

¹⁵ C. Sägesser, *Les débats autour de l'interdiction de l'abattage rituel*, „Courrier hebdomadaire du Centre de recherche et d'information socio-politiques” 2018/20, no. 2385, s. 6.

¹⁶ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1169/2011 z dnia 25 października 2011 r. w sprawie przekazywania konsumentom informacji na temat żywności, zmiany rozporządzeń Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1924/2006 i (WE) nr 1925/2006 oraz uchylecia dyrektywy Komisji 87/250/EWG, dyrektywy Rady 90/496/EWG, dyrektywy Komisji 1999/10/WE, dyrektywy 2000/13/WE Parlamentu Europejskiego i Rady, dyrektyw Komisji 2002/67/WE i 2008/5/WE oraz rozporządzenia Komisji (WE) nr 608/2004, Dz. Urz. UE L 304/18 z 22.11.2011 r., motyw 50.

zakazu uboju bez ogłuszania z wyjątkiem dopuszczającym ubój rytualny na potrzeby krajowych związków wyznaniowych. To rozwiązanie nie narusza wolności sumienia i wyznania wyznawców judaizmu i islamu, lecz narusza interesy instytucji produkujących i certyfikujących mięso koszerne/*halal* przeznaczone na eksport.

Kolejnym rozwiązaniem może być wprowadzenie zakazu uboju bez ogłuszenia, podczas gdy zainteresowane związki wyznaniowe zdecydowałyby się na pozyskiwanie mięsa z uboju poprzedzonego tzw. ogłuszeniem odwracalnym. To rozwiązanie, akceptowalne dla postępowych środowisk muzułmańskich, jest niedopuszczalne dla zdecydowanej większości środowisk żydowskich¹⁷. Spośród różnych form wprowadzonego w życie lub projektowanego zakazu uboju rytualnego w Europie, nigdzie nie wprowadzono zakazu importu mięsa koszerne/*halal* z innych państw. Wydaje się to być minimalnym standardem ochrony mniejszości religijnych, pozwalającym na kultywowanie tradycji. Import takiego mięsa, poza kosztami ekologicznymi w postaci większego śladu węglowego, wiąże się jednak ze znacznie wyższą ceną dla potencjalnego konsumenta. Ponadto zainteresowane związki wyznaniowe uznają, że zmuszenie do importu mięsa nie jest rozwiązaniem satysfakcjonującym, ponieważ sam fakt prowadzenia samodzielnego uboju na zamieszkiwanym terytorium jest ważną częścią tradycji religijnej¹⁸.

4. Dobrostan zwierząt poddawanych ubojowi rytualnemu w prawie UE

Dobrostan zwierząt (fr. *bien-être des animaux*, ang. *welfare requirements of animals*) jest pojęciem wywodzącym się z art. 13 TFUE¹⁹. Zgodnie z jego dyspozycją, przy formułowaniu i wykonywaniu polityki rolnej, rybołówstwa i transportu Unii, Unia i państwa członkowskie w pełni uwzględniają wymagania w zakresie dobrostanu zwierząt jako istot zdolnych do odczuwania, przy równoczesnym przestrzeganiu krajowych przepisów oraz zwyczajów związanych m.in. z obyczajami religijnymi i tradycjami kulturowymi.

W literaturze zauważa się ewolucję, jaka wiąże się z pojęciem dobrostanu zwierząt. Początkowo było to zagadnienie należące wyłącznie do dziedziny nauk rolniczych, a w jej ramach do zootechniki i weterynarii, podczas gdy obecnie dobrostan zwierząt jest postrzegany jako zagadnienie transdyscyplinarne, będące obiektem badań również dla nauk społecznych²⁰. Uzasadnione wydaje się twierdzenie, że kwestia prawnego statusu zwierząt na każdym etapie życia i śmierci jest problemem społecznym. Hodowla i ubój

¹⁷ M.S. Chandia, J. Mei, *The Variations in Religious and Legal Understandings on Halal Slaughter*, „British Food Journal” 2018, vol. 120, no. 3, s. 726.

¹⁸ Zob. P. Lerner, A.M. Rabello, *The Prohibition of Ritual Slaughtering (Kosher Shechita and Halal) and Freedom of Religion of Minorities*, „Journal of Law and Religion” 2006/2007, vol. 22, no. 1, s. 57-60.

¹⁹ Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, Dz. Urz. UE C 202 z 7.06.2016 r.

²⁰ I. Veissier, M. Miele, *Petite histoire de l'étude du bien-être animal: comment cet objet sociétal est devenu un objet scientifique transdisciplinaire*, „INRA Productions Animales” 2015, vol. 28(5), s. 399.

zwierząt mają znaczący – a niekiedy wręcz destrukcyjny – wpływ na społeczeństwo i środowisko naturalne w Unii Europejskiej. Z tego względu polityka Unii i przyjmowane przez nią instrumenty prawne w zakresie ochrony zwierząt w czasie uboju wymagają zbadania, w jakim zakresie faktycznie chronią zwierzęta przed cierpieniem.

Prawo unijne gwarantuje dobrostan zwierząt podczas uboju od 1.07.1975 r.²¹, a poziom tej ochrony został podwyższony wraz z przyjęciem dyrektywy 93/119/WE²². Implementacja dyrektywy przez państwa członkowskie była przedmiotem krytyki ze względu na duże rozbieżności w przyjętym standardzie ochrony zwierząt²³. Różnice te były na tyle znaczące, że mogły mieć wpływ na konkurencyjność podmiotów gospodarczych i na funkcjonowanie rynku wewnętrznego. Wynika to z faktu, że poprawa dobrostanu zwierząt wiąże się zawsze z większym kosztem produkcji²⁴. Dyrektywa została zastąpiona rozporządzeniem Rady nr 1099/2009²⁵, które stosuje się od 1.01.2013 r. Zgodnie z art. 1 i 2 rozporządzenie ma zastosowanie do uśmiercania wszystkich zwierząt kręgowych, z wyłączeniem gadów i płazów, hodowlanych lub utrzymywanych w celu produkcji żywności. W rozumieniu art. 2 pkt f ogłuszanie oznacza każdy celowo wywołany szereg czynności, który bezboleśnie powoduje utratę przytomności i wrażliwości na bodźce, w tym każdy szereg czynności powodujący natychmiastową śmierć. W tym brzmieniu dopuszczalne jest tzw. ogłuszenie nieodwracalne, a także ogłuszenie odwracalne.

Na podstawie art. 4 ust. 1 rozporządzenia nr 1099/2009 zasadą jest, że zwierzęta są zabijane wyłącznie po uprzednim ogłuszeniu, zgodnie z metodami określonymi w załączniku do rozporządzenia. Metody te są podzielone na mechaniczne, elektryczne oraz gazowe. Dopuszczonymi metodami mechanicznymi są urządzenia bolcowe penetrujące i niepenetrujące, prowadzące do poważnego uszkodzenia mózgu, broń palna używana do poważnego i nieodwracalnego uszkodzenia mózgu, maceracja (natychmiastowe zmiążdżenie całego zwierzęcia), przemieszczenie kręgow szyjnych (ręczne lub mechaniczne rozciągnięcie i skręcenie szyi powodujące niedokrwienie mózgu) oraz uderzenie w głowę (mocne i dokładne uderzenie w głowę powodujące poważne uszkodzenie mózgu). Dopuszczone metody elektryczne polegają na ekspozycji mózgu lub całego ciała

²¹ Dyrektywa Rady 74/577/WE z dnia 18 listopada 1974 r. w sprawie ogłuszania zwierząt przed ubojem, Dz. Urz. WE L 316/10 z 26.11.1974 r.

²² Dyrektywa Rady 93/119/WE z dnia 22 grudnia 1993 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas uboju lub zabijania, Dz. Urz. UE L 340/21 z 31.12.1993 r.

²³ E. Łętowska, M. Namysłowska, M. Grochowski, A. Wiewiórowska-Domagalska, *Prawo UE o uboju i jego polska implementacja: kolizje interesów i ich rozwiązywanie (cz. I)*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2013, nr 11, s. 14.

²⁴ *Dobrostan zwierząt w UE – zmniejszenie dystansu między ambitnymi celami a praktycznym wdrażaniem. Sprawozdanie specjalne Europejskiego Trybunału Obrachunkowego*, Luksemburg 2018, pkt 80.

²⁵ Rozporządzenie Rady (WE) nr 1099/2009 z dnia 24 września 2009 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania, Dz. Urz. UE L 303/1 z 18.11.2009 r.

na przepływ prądu powodujący migotanie lub zatrzymanie pracy serca. Metody gazowe z użyciem dwutlenku węgla polegają na bezpośredniej lub postępującej ekspozycji przytomnego zwierzęcia na mieszaninę gazów zawierającą ponad 40% dwutlenku węgla. Metoda ta jest stosowana w dołach, tunelach, kontenerach lub uprzednio uszczelnionych budynkach. Jednakże zgodnie z ust. 4 w przypadku zwierząt poddawanych ubojowi rytualnemu wymogi ust. 1 nie mają zastosowania z tym zastrzeżeniem, że ubój ma miejsce w rzeźni. Jest to wyraźna podstawa prawna do przeprowadzania uboju rytualnego w Unii Europejskiej na zasadzie odstępstwa od zasad ogólnych. W literaturze podkreśla się, że jest to jedna z zaledwie kilku norm prawnowyznaniowych w prawie wtórnym Unii²⁶.

Obniżenie poziomu ochrony zwierząt poddawanych ubojowi rytualnemu objawia się przede wszystkim wyłączeniem obowiązku uprzedniego ogłuszenia. Ponadto, standard ochrony jest obniżony poprzez regulację szczególną dotyczącą zasad unieruchamiania. Zgodnie z art. 15 ust. 2 zwierzęta poddawane ubojowi według szczególnych metod wymaganych przez obrzędy religijne muszą być unieruchamiane indywidualnie, w przypadku przeżuwaczy przy zastosowaniu metod mechanicznych. W myśl rozporządzenia zabronione jest stosowanie systemów krępujących bydło przez umieszczenie w odwrotnym położeniu lub w dowolnym innym nienaturalnym położeniu, z wyjątkiem zwierząt poddawanych ubojowi rytualnemu. Przepis ten zezwala na stosowanie mechanicznych klatek, które służą do obrócenia krowy głową do dołu (tzw. klatka obrotowa). W ust. 3 zakazano określonych metod krępowania niezależnie od przeprowadzanej formy uboju. Niedozwolone jest podwieszanie lub podciąganie przytomnych zwierząt, mechaniczne unieruchamianie za pomocą zacisków lub wiązanie nóg zwierząt, przecinanie rdzenia kręgowego oraz stosowanie w celu unieruchomienia zwierzęcia prądu elektrycznego, który nie ogłusza ani nie uśmierca zwierzęcia.

Nad dobrostanem zwierząt w trakcie ich przebywania w rzeźni, na mocy art. 17 ust. 1, ma czuwać wyznaczony przez podmiot gospodarczy pracownik zakładu. Zgodnie z ust. 2 taki pracownik podlega bezpośrednio podmiotowi gospodarczemu przeprowadzającemu ubój i składa mu sprawozdania w sprawach dobrostanu zwierząt. Ma on również kompetencje do wymagania od personelu rzeźni podjęcia środków naprawczych koniecznych do zapewnienia zgodności prowadzonych działań z przepisami rozporządzenia. Zgodnie z ust. 6 zniesiono obowiązek wyznaczenia pracownika odpowiedzialnego za dobrostan zwierząt w rzeźniach zabijających rocznie mniej niż 1000 ssaków lub 150 000 ptaków lub królików. Wskazany model ochrony dobrostanu zwierząt należy ocenić krytycznie. W mojej ocenie, powierzenie tego zadania wyznaczonemu pracownikowi, będącemu w stosunku podległości służbowej względem przedsiębiorcy, nie gwarantuje rzetelnej kontroli działań podejmowanych na terenie rzeźni. Ponadto, zupełne

²⁶ N. Doe, *Law and Religion in Europe: A Comparative Introduction*, New York 2011, s. 250.

wyłączenie z tego mechanizmu małych zakładów, które być może są szczególnie narażone na patologie wynikające z małej liczby pracowników, należy ocenić negatywnie.

Na marginesie rozważań, na tej podstawie można sformułować postulat *de lege ferenda* w odniesieniu do kompetencji, o których mowa w art. 17. Powinny być one wykonywane przez osoby niepozostające w stosunku podległości względem przedsiębiorcy, które sprawowałyby stałą kontrolę społeczną nad zachowaniem dobrostanu zwierząt w czasie uboju. Takie zadania mogłyby wykonywać organizacje pozarządowe, których celem statutowym jest ochrona zwierząt.

Rozporządzenie ustanawia minimalny standard ochrony zwierząt w czasie uboju. Zgodnie z art. 26 ust. 1 rozporządzenie nie uniemożliwia państwu członkowskim utrzymania przepisów krajowych, które zapewniają wyższy poziom ochrony zwierząt podczas uboju, a które obowiązywały w dniu wprowadzenia w życie rozporządzenia. Na podstawie ust. 2 pkt c państwa członkowskie mogą przyjąć przepisy krajowe służące zwiększeniu ochrony zwierząt w czasie ich uśmiercania w zakresie uboju rytualnego. Przepis ten może służyć ograniczeniu lub nawet całkowitemu zniesieniu możliwości przeprowadzania uboju bez ogłuszenia. Z utrzymaniem wyższego standardu ochrony wiązał się obowiązek poinformowania Komisji o istnieniu takich przepisów krajowych do 1.01.2013 r., tj. do dnia wejścia w życie rozporządzenia.

Istotnym rozstrzygnięciem, związanym z możliwością zakazu przeprowadzania uboju rytualnego na terytorium państw członkowskich, jest art. 26 ust. 4. Zgodnie z tym przepisem państwo członkowskie nie może zabraniać ani utrudniać wprowadzania do obiegu produktów zwierzęcych uzyskanych ze zwierząt uśmierconych w innym państwie członkowskim w sposób niezgodny z przepisami krajowymi, służącymi zapewnieniu dalej idącej ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania. Takie rozwiązanie zapewnia konsumentom dostęp do mięsa koszernego/*halal* nawet w sytuacji braku legalnej możliwości pozyskiwania go w danym państwie członkowskim. Ponadto, jest to niezbędne dla zachowania spójności rynku wewnętrznego i jego zasad.

Przepisy rozporządzenia wprowadziły wspólny minimalny standard ochrony zwierząt. Warto odnotować, że w debacie nad dopuszczalnością uboju bez ogłuszenia związki wyznaniowe podnoszą argument o brutalności procedury ogłuszenia zwierząt²⁷. Metody dopuszczone w Unii Europejskiej na podstawie rozporządzenia z 2009 r. są niewątpliwie brutalne i stwarzają możliwość narażenia zwierząt na dodatkowe stresy i cierpienie. Wydaje się, że w przypadku uboju rytualnego i tzw. uboju standardowego mamy do czynienia z wyborem między złem a jeszcze większym złem. W świetle przedstawionych rozwiązań, mając na uwadze wyniki badań na temat zachowania świadomo-

²⁷ K. Zraick, *Is Stunning an Animal Before Slaughter More Humane? Some Religious Leaders Say No*, „The New York Times” z 9.01.2019 r., www.nytimes.com [dostęp: 7.08.2021].

ści po dokonaniu cięcia²⁸, należy opowiedzieć się za ubojem standardowym jako urzeczywistniającym dobrostan zwierząt w wyższym stopniu.

5. Ubój rytualny w orzecznictwie ETPC

Społeczna doniosłość problematyki uboju rytualnego oraz kontrowersje związane z prawem krajowym w tym zakresie kilkakrotnie wymagały wydania rozstrzygnięcia przez Europejski Trybunał Praw Człowieka oraz Trybunał Sprawiedliwości. Na tle spraw związanych z dopuszczalnością uboju bez ogłuszenia, spośród których najstarsza miała miejsce w 2000 r., do dzisiaj trwa dialog sądowy między Strasburgiem a Luksemburgiem. Pomimo upływu lat, w dalszym ciągu niezbędne jest dokonywanie wykładni praw człowieka w odniesieniu do możliwości przeprowadzania uboju rytualnego w europejskiej przestrzeni prawnej. Dotyczy to interpretacji zarówno przepisów EKPC, jak i prawa Unii Europejskiej.

Z punktu widzenia orzecznictwa strasburskiego najistotniejszy pozostaje wyrok w sprawie Żydowskiego Stowarzyszenia Liturgicznego *Cha'are Shalom Ve Tsedek*²⁹. W wyroku tym dokonano szerokiej interpretacji zbiorowego aspektu korzystania z wolności sumienia i wyznania na tle problematyki uboju rytualnego. Stan faktyczny sprawy dotyczył wskazanego wyżej stowarzyszenia, które zwróciło się do ministra spraw wewnętrznych Francji w sprawie zezwolenia temu podmiotowi na przeprowadzanie we własnym zakresie uboju rytualnego według najbardziej rygorystycznej interpretacji zasad judaizmu. W ówczesnym stanie prawnym, na podstawie art. 10 dekretu nr 80-791 z 1980 r., ubój rytualny we Francji mógł być dokonywany wyłącznie przez rzeźników do tego uprawnionych przez instytucję religijną. Instytucja religijna, chcąc wykonywać ubój rytualny, musiała być uprzednio zatwierdzona przez ministra rolnictwa na wniosek ministra spraw wewnętrznych.

Od 1982 r. jedyną uznaną przez Republikę Francuską organizacją mającą prawo wykonywania uboju rytualnego było Stowarzyszenie Konsystorialne Izraelitów Paryża (fr. *Association Consistoriale Israélite de Paris*, ACIP), które reprezentowało większość francuskich Żydów. W ocenie stowarzyszenia *Cha'are Shalom Ve Tsedek* rzeźnicy i rabinat zorganizowani w ramach ACIP nie badali dokładnie produkowanego mięsa przed stwierdzeniem, że jest ono kosherne. Stowarzyszenie *Tsedek* skupiało wyznawców restrykcyjnego przestrzegania XVI-wiecznego kodeksu prawa żydowskiego *Szulchan Aruch*, wyznaczającego wysokie wymagania wobec mięsa przeznaczonego do spożycia. Zgodnie z tymi zasadami mięso kosherne musi być *glatt* (jid. gładkie), tj. pozbawione

²⁸ Patrz: przypis nr 15.

²⁹ Wyrok ETPC z dnia 27 czerwca 2000 r. w sprawie *Cha'are Shalom Ve Tsedek przeciwko Francji*, skarga nr 27417/95.

wszelkich śladów chorób oraz blizn, w szczególności na płucach³⁰. W ramach dominującego we Francji nurtu judaizmu godzono się na mniej rygorystyczne badania płuc zabijanych zwierząt.

Konflikty wewnątrz wspólnoty żydowskiej na tle jakości mięsa certyfikowanego przez ACIP doprowadziły do wszczęcia postępowania administracyjnego przed ministrem spraw wewnętrznych o uznanie stowarzyszenia *Tsedek* za podmiot uprawniony do samodzielnego przeprowadzania uboju rytualnego. Minister spraw wewnętrznych wydał decyzję odmowną, argumentując, że wnioskodawca nie jest organizacją reprezentatywną dla francuskich Żydów oraz że nie jest organizacją religijną w rozumieniu przepisów prawa krajowego³¹. Decyzja ministra została utrzymana w mocy wyrokiem najwyższej instancji sądownictwa administracyjnego, zarówno w zakresie odmowy zezwolenia na przeprowadzanie uboju rytualnego, jak i co do odmowy uznania stowarzyszenia za organizację religijną. Rada Stanu wskazała, że stowarzyszenie *Tsedek* nie organizowało kultu ani nie udzielało żadnych nauk religijnych³².

W skardze do ETPC stowarzyszenie podnosiło, że niewyrażenie zgody na upoważnienie własnych rzeźników rytualnych do dokonywania uboju, zgodnego z religijnymi interpretacjami członków stowarzyszenia, oraz udzielenie takiej zgody wyłącznie ACIP stanowiło naruszenie swobody uzewnętrzniania religii realizowanej poprzez przestrzeganie obrzędów religii żydowskiej. Ponadto, w opisaney sytuacji, władze francuskie miały dopuścić się dyskryminacji na tle religijnym. Skarga została oparta na art. 9 ust. 1 rozpatrywanym samodzielnie i w połączeniu z art. 14 europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności.

Trybunał w swoim orzeczeniu potwierdził, że instytucja kościelna lub religijna może wykonywać, w imieniu swoich członków, prawa zagwarantowane w art. 9 Konwencji³³. Trybunał stwierdził w odniesieniu do zakwestionowania przez władze francuskie charakteru religijnego wnioskującego stowarzyszenia, że manifestacja religii lub przekonań w rozumieniu art. 9 może przybrać wiele form, takich jak sprawowanie modlitw, nauczania, praktyk i obrzędów³⁴. W ocenie Trybunału ubój rytualny z racji swojej nazwy jest rytuałem, którego celem jest dostarczenie mięsa ze zwierząt poddanych ubojowi zgodnemu z przepisami religijnymi, co jest istotnym aspektem praktyki judaizmu³⁵. Skarżące stowarzyszenie, poprzez sprawowanie religijnego nadzoru nad ubojem oraz

³⁰ *Ibidem*, pkt 31.

³¹ *Ibidem*, pkt 36.

³² *Ibidem*, pkt 39.

³³ *Ibidem*, pkt 72.

³⁴ *Ibidem*, pkt 73.

³⁵ *Ibidem*.

wydawanie certyfikatów potwierdzających, że mięso spełnia szczególne warunki określone jako *glatt kosher*, mogło w tym zakresie powoływać się na art. 9 Konwencji.

W ocenie Trybunału wprowadzenie wyjątkowych zasad regulujących ubój rytualny w postaci ograniczenia prawa do wykonywania tych czynności dla rzeźników upoważnionych przez zatwierdzone organizacje religijne nie stanowi ingerencji w wolność manifestowania religii. Trybunał podzielił stanowisko rządu francuskiego, zgodnie z którym unikanie uboju nieuregulowanego, prowadzonego w niehigienicznych warunkach leży w interesie ogólnym. Doprowadziło to do wniosku, że uznanie wyłącznie ACIP jako organizacji najbardziej reprezentatywnej dla społeczności żydowskiej we Francji w żaden sposób nie naruszyło wolności sumienia i wyznania³⁶. Jednakże w sytuacji, gdy inna organizacja religijna, głosząca tę samą religię, zwraca się do władz publicznych o zgodę na przeprowadzanie uboju rytualnego, należy upewnić się, że proponowana metoda uboju stanowi korzystanie ze swobody określonej w art. 9 Konwencji³⁷.

Trybunał zaważył, że metoda uboju stosowana przez rzeźników zorganizowanych w ramach stowarzyszenia *Tsedek* jest tożsama z metodą stosowaną w ramach ACIP. Jedyna różnica polega na stopniu dokładności badania płuc zwierzęcia po jego zabicu³⁸. Sednem rozważań Trybunału jest konstatacja, że do naruszenia swobody uzewnętrzniania religii mogłoby dojść wyłącznie wtedy, gdy nielegalny charakter uboju rytualnego uniemożliwiłby wyznawcom judaizmu ultraortodoksyjnego spożywanie mięsa pozyskanego zgodnie z przestrzeganymi przez nich zasadami³⁹. W przypadku francuskiej wspólnoty żydowskiej tak jednak nie było, ponieważ jak zauważył Trybunał, mięso *glatt* można było z łatwością kupić w Belgii⁴⁰. Uznanie możliwości importu mięsa za spełniające minimalny standard ochrony wolności religijnej zostało powszechnie zaaprobowane, czego wyrazem jest dyspozycja art. 26 ust. 4 rozporządzenia nr 1099/2009. Powyższe twierdzenie znalazło swe potwierdzenie również w orzecznictwie europejskich sądów konstytucyjnych, w tym polskiego Trybunału Konstytucyjnego⁴¹.

We wnioskach końcowych Trybunał nie stwierdził naruszenia przez Francję wolności wyznania skarżącego stowarzyszenia. Przyjęte środki prawne, w ocenie Trybunału, służyły uzasadnionemu celowi, jakim jest ochrona zdrowia i porządku publicznego tak długo, jak organizowane przez państwo warunki sprawowania kultu sprzyjają harmonii

³⁶ *Ibidem*, pkt 77.

³⁷ *Ibidem*, pkt 78.

³⁸ *Ibidem*, pkt 79.

³⁹ *Ibidem*, pkt 80.

⁴⁰ *Ibidem*, pkt 81.

⁴¹ Por. zdanie odrębne sędziego W. Hermelińskiego do wyroku TK z dnia 10 grudnia 2014 r., K 52/13, pkt 348.

i tolerancji religijnej⁴². Uwzględniając margines oceny pozostawiony państwom-stronom EKPC, w szczególności ze względu na konieczność uregulowania delikatnych stosunków między państwem a kościołami, zastosowane środki nie mogły być uznane za ekscesywne lub dysproporcjonalne. W związku z czym należało uznać, że były one zgodne z art. 9 ust. 2 Konwencji. Tezy wskazanego wyroku pozostają aktualne do dzisiaj. Wpłynęły na kształt obowiązującego prawa Unii Europejskiej oraz na prawo krajowe. Ponadto wnioski płynące z tego orzeczenia wciąż są obecne w europejskim dialogu sądowym.

6. Dobrostan zwierząt wobec uboju rytualnego w orzecznictwie TS

W ostatnich latach zauważalny jest wzrost liczby odesłań prejudycjalnych do Trybunału Sprawiedliwości na tle problematyki uboju rytualnego. Podstawą tego twierdzenia jest fakt, że w latach 2018-2020 Trybunał trzykrotnie wyrokował w tym zakresie. W literaturze zauważa się, że tendencja ta jest związana ze zmianami demograficznymi oraz ze zwiększającą się liczbą wyznawców islamu w Unii Europejskiej⁴³. Dodać należy, że nie bez znaczenia są zmiany społeczne na tle postrzegania problematyki praw zwierząt przez obywateli Unii. Konflikt interesów i poglądów pomiędzy coraz bardziej świadomym praw zwierząt zlaicyzowanym społeczeństwem a rosnącą grupą wyznawców religii wymagających uboju rytualnego staje się coraz bardziej istotnym zagadnieniem w dyskursie publicznym w Unii Europejskiej. Ma to wpływ na podejmowane działania legislacyjne, które następnie są zaskarżane przez związki wyznaniowe do sądów krajowych, a w ostateczności do Trybunału.

Odesłanie prejudycjalne w sprawie *Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen VZW i inni przeciwko Regionowi Flamandzkiemu* dotyczyło powzięcia wątpliwości przez belgijski sąd I instancji co do nieważności art. 4 ust. 4 rozporządzenia nr 1099/2009 z powodu naruszenia art. 9 EKPC, art. 10 Karty praw podstawowych lub art. 13 TFUE poprzez nałożenie obowiązku dokonywania uboju rytualnego w rzeźni, podczas gdy na terytorium Regionu Flamandzkiego rzeźnie nie mają wystarczającej wydajności, aby zaspokoić popyt związany z corocznym świętem muzułmańskim, a obciążenia związane z przekształceniem dotychczas stosowanych ubojni tymczasowych w rzeźnię wymagane prawem Unii nie wydają się odpowiednie dla osiągnięcia celu ochrony zwierząt i zdrowia ludności oraz proporcjonalne do tego celu⁴⁴.

⁴² Wyrok ETPC z dnia 27 czerwca 2000 r. w sprawie *Cha'are Shalom Ve Tsedek przeciwko Francji*, skarga nr 27417/95, pkt 84.

⁴³ J. Witte Jr., *Faith in Strasbourg and Luxembourg? The Fresh Rise of Religious Freedom Litigation in the Pan-European Courts*, „Emory Law Journal” 2021, vol. 70, issue 3, s. 596.

⁴⁴ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 29 maja 2018 r. w sprawie C-426/16 *Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen VZW i inni przeciwko Regionowi Flamandzkiemu*, pkt 26, EU:C:2018:335.

Muzułmańskie święto ofiarowania (arab. *Id al-Adha*) to coroczne święto obchodzone w celu dochowania szczególnego nakazu religijnego. Praktykujący muzułmanie w Belgii uznają za swój obowiązek religijny, związany z tym świętem, zabicie lub zlecenie zabicia zwierzęcia bez uprzedniego ogłoszenia i z uwzględnieniem innych wymogów składających się na ubój rytualny. Święto to powoduje znaczący i krótkotrwały popyt na zabijanie zwierząt w sposób rytualny, związany z ofiarą religijną wyznawców islamu. W latach 1998-2014 federalny minister belgijski corocznie zatwierdzał ubojnie tymczasowe, które, obok regularnie funkcjonujących rzeźni, zaspokajały zwiększony popyt ze strony społeczności muzułmańskiej w czasie święta. W związku z reformą państwa z 2014 r. kompetencje dotyczące dobrostanu zwierząt zostały przekazane regionom Królestwa Belgii. Od 2015 r. regionalny minister flamandzki właściwy do spraw dobrostanu zwierząt odmówił zatwierdzania ubojni tymczasowych, które w jego ocenie przeprowadzały ubój rytualny w sposób niezgodny z art. 4 ust. 4 rozporządzenia nr 1099/2009, a który powinien być przeprowadzany wyłącznie w rzeźniach spełniających wymogi ustanowione w rozporządzeniu nr 853/2004⁴⁵.

We wstępnych rozważaniach Trybunał, w oparciu o wyrok ETPC w sprawie *Cha'are Shalom Ve Tsedek przeciwko Francji*, potwierdził objęcie szczególnych metod uboju wymaganych przez obrzędy religijne zakresem stosowania art. 10 ust. 1 Karty⁴⁶. Z tego też względu ubój zwierząt przeprowadzany w Belgii w związku ze świętem muzułmańskim mieści się w pojęciu „obrzędu religijnego”, o którym mowa w art. 4. ust. 4 rozporządzenia nr 1099/2009. Trybunał podzielił stanowisko rzecznika generalnego, w którym stwierdził, że określone w prawie unijnym wymogi dotyczące budowy, rozplanowania i wyposażenia rzeźni są neutralne i dotyczą wszystkich podmiotów, a stosowanie tych przepisów pozostaje bez żadnego związku z przekonaniem religijnym, wobec czego nie stanowią one ograniczenia w korzystaniu z wolności religii⁴⁷. Ponadto, Trybunał wyraźnie podkreślił, że ochrona dobrostanu zwierząt jest głównym celem rozporządzenia nr 1099/2009⁴⁸, a ten cel pozostaje w związku z dążeniem do zapewnienia wysokiego poziomu ochrony ludzi.

W zakresie badania nieważności przepisu rozporządzenia nr 1099/2009 w związku z faktycznym, lecz nie prawnym ograniczeniem praktyki uboju rytualnego na terytorium Flandrii w okresie wzmożonego zapotrzebowania na przeprowadzanie takiego uboju, Trybunał uznał, że zagadnienie to nie pozostaje w związku ze stosowaniem wskazanego

⁴⁵ Rozporządzenie (WE) nr 853/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 29 kwietnia 2004 r. ustanawiające szczególne przepisy dotyczące higieny w odniesieniu do żywności pochodzenia zwierzęcego, Dz. Urz. UE L 139/55 z 30.04.2004 r.

⁴⁶ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości w sprawie C-426/16, pkt 45.

⁴⁷ Opinia rzecznika generalnego N. Wahla w sprawie C-426/16, pkt 78, EU:C:2017:926.

⁴⁸ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości w sprawie C-426/16, pkt 63.

przepisu w całej Unii. Nie wpływa więc on na ocenę ważności przepisu w świetle art. 10 Karty⁴⁹. W piśmiennictwie ze zrozumieniem przyjęto rzeczywiste ograniczenie praw wyznawców islamu na kilka dni w roku, spowodowane ich własnymi praktykami⁵⁰.

Tytułem podsumowania warto odnotować, że wobec trudności z uzyskaniem mięsa Trybunał nie wskazał na możliwość sprowadzenia do Flandrii mięsa z rzeźni położonych w innych regionach Belgii. Taka możliwość została zasygnalizowana przez ETPC w omówionym uprzednio wyroku, gdzie Trybunał uznał możliwość importu z innego państwa za zaspokajającą potrzeby religijne lokalnej wspólnoty. Wydaje się, że tym bardziej byłoby to uzasadnione w obrębie jednego państwa.

W sprawie *Œuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs (OABA) przeciwko ministrowi rolnictwa i innym* sąd odsyłający zwrócił się z pytaniem prejudycjalnym dotyczącym dopuszczalności przyznania oznaczenia produkcji ekologicznej Unii Europejskiej produktom pochodzącym ze zwierząt poddanych ubojowi rytualnemu bez uprzedniego ogłuszenia, przeprowadzonemu w warunkach określonych w rozporządzeniu nr 1099/2009⁵¹. Postępowanie główne prowadzone przed francuskim sądem administracyjnym dotyczyło wniosku stowarzyszenia OABA do ministra rolnictwa o zakazanie reklamy i wprowadzania do obrotu steków z mięsa wołowego posiadających certyfikat *halal* i oznaczenie „rolnictwo ekologiczne”.

Produkcja ekologiczna w Unii Europejskiej jest uregulowana w rozporządzeniu nr 834/2007⁵². Jest ona ogólnym systemem zarządzania gospodarstwem i produkcji żywności, łączącym praktyki korzystne dla środowiska naturalnego z m.in. stosowaniem wysokich standardów dotyczących dobrostanu zwierząt⁵³. Rozporządzenie ustanawia wspólne cele i zasady w zakresie wszystkich etapów produkcji produktów rolnictwa ekologicznego. Do ogólnych celów produkcji ekologicznej, zgodnie z art. 3 lit. a ppkt IV, należy przestrzeganie wysokich standardów dotyczących dobrostanu zwierząt, a w szczególności zaspokajanie charakterystycznych dla danego gatunku potrzeb behawioralnych. Na podstawie art. 14 ust. 1 lit. b ppkt VIII, poza ogólnymi zasadami produkcji określonymi w rozporządzeniu, w odniesieniu do hodowli zwierząt ogranicza się do minimum wszelkiego rodzaju cierpienie, w tym okaleczanie, w trakcie całego życia zwierzęcia, w tym podczas uboju.

⁴⁹ *Ibidem*, pkt 74.

⁵⁰ A. Peters, *Religious slaughter and animal welfare revisited: CJEU, Liga van Moskeeën en islamitische Organisaties Provincie Antwerpen*, „Forum of Animal Law Studies” 2019, vol. 10, no. 4, s. 38.

⁵¹ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 26 lutego 2019 r. w sprawie C-497/17 *Œuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs przeciwko ministrowi rolnictwa i innym*, pkt 33, EU:C:2019:137.

⁵² Rozporządzenie Rady (WE) nr 834/2007 z dnia 28 czerwca 2007 r. w sprawie produkcji ekologicznej i znakowania produktów ekologicznych i uchylające rozporządzenie (EWG) nr 2092/91, Dz. Urz. UE L 189/1 z 20.07.2007 r.

⁵³ *Ibidem*, motyw 1.

Sąd odsyłający słusznie zauważył, że ustawodawca Unii nie określił, która z dopuszczonych metod uboju zwierząt służy osiągnięciu przypisanych produkcji ekologicznej celów – zapewnienia dobrostanu zwierząt i ograniczenia do minimum ich cierpienia⁵⁴. W ocenie Trybunału, z perspektywy zapewnienia wysokiego poziomu dobrostanu zwierząt w chwili ich zabijania, szczególne metody uboju, które nie obejmują ogłuszenia, nie są równoważne z metodą uboju poprzedzoną uprzednim ogłuszeniem⁵⁵. W związku z powyższym przepisy rozporządzenia w sprawie produkcji ekologicznej należy interpretować w ten sposób, że nie zezwalają one na umieszczanie logo produkcji ekologicznej Unii Europejskiej na produktach pochodzących ze zwierząt poddanych ubojowi rytualnemu bez uprzedniego ogłuszenia. Trybunał zdecydował się, w oparciu o dowody naukowe przywołane przez rzecznika generalnego, na wyraźne stwierdzenie, że ubój rytualny naraża zwierzęta na większe cierpienie niż ubój poprzedzony ogłuszeniem. Stwierdzenie to jest w pełni zgodne z aktualnym stanem wiedzy naukowej, lecz w dalszym ciągu jest ono kwestionowane przez środowiska żydowskie i muzułmańskie⁵⁶. W omawianym wyroku, Trybunał wyraźnie stanął po stronie nauki, a nie wiary i przesądów.

W sprawie *Centraal Israëltisch Consistorie van België i inni przeciwko Regionowi Flamandzkiemu* Trybunał Sprawiedliwości na wniosek Trybunału Konstytucyjnego Belgii wydał orzeczenie w trybie prejudycjalnym w sprawie ustawy Regionu Flamandzkiego w świetle przepisów rozporządzenia nr 1099/2009 w zw. z art. 10 ust. 1, 20, 21 i 22 Karty⁵⁷. W latach 1986-2019 do uboju rytualnego na terytorium Belgii miał zastosowanie art. 16 ust. 1 ustawy o ochronie i dobrostanie zwierząt, który na zasadzie odstępstwa od zasady obowiązkowego ogłuszenia zwierząt przed ich zabiciem zezwalał na ubój wymagany przez obrzęd religijny bez uprzedniego ogłuszenia⁵⁸. W dniu 7.07.2017 r. Parlament flamandzki uchwalił dekret zmieniający ustawę o ochronie i dobrostanie zwierząt w odniesieniu do dozwolonych metod uboju zwierząt⁵⁹. Zgodnie z art. 3 § 2 dekretu, odstępstwo od obowiązkowego ogłuszenia zwierząt zostało uchylone w stosunku do Regionu Flamandzkiego z mocą od 1.01.2019 r. Ponadto, na terytorium Flandrii, zwierzęta poddawane ubojowi przy zastosowaniu metod wymaganych do celów obrzędów religijnych muszą zostać uprzednio ogłuszone w sposób odwracalny, niepowodujący śmierci zwierzęcia. W ocenie władz regionu wprowadzone zmiany nie stanowiły nieproporcjonalnej ingerencji w wolność religii, ponieważ

⁵⁴ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości w sprawie C-497/17, pkt 31.

⁵⁵ *Ibidem*, pkt 50.

⁵⁶ Patrz: przypis nr 13.

⁵⁷ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 17 grudnia 2020 r. w sprawie C-336/19 *Centraal Israëltisch Consistorie van België i inni przeciwko Regionowi Flamandzkiemu*, EU:C:2020:1031.

⁵⁸ *Moniteur Belge* z dnia 3 grudnia 1986 r., s. 16382.

⁵⁹ *Moniteur Belge* z dnia 18 lipca 2017 r., s. 73318.

zaproponowana metoda jest zgodna z duchem uboju rytualnego wymaganym przez obrzęd żydowski i muzułmański⁶⁰.

W postępowaniu przed belgijskim Trybunałem Konstytucyjnym skarżący wnieśli o stwierdzenie nieważności dekretu na tle jego niezgodności z art. 4 ust. 4 i art. 26 ust. 2 rozporządzenia nr 1099/2009. W ocenie skarżących dekret uniemożliwia wszystkim wyznawcom judaizmu i islamu praktykowanie swoich religii, które sprzeciwiają się metodzie odwracalnego ogłuszenia⁶¹. Ponadto skarżący podnieśli, że dekret w sposób nieproporcjonalny ogranicza wolność wyznania poprzez uwzględnienie faktu, że mięso bydła zabitego zgodnie z nakazami religijnymi stanowi 0,1% ilości mięsa produkowanego w Belgii⁶². Skarżący podnieśli również obawy związane z wprowadzaniem przez państwa członkowskie ograniczeniami w zakresie uboju rytualnego, w tym jego zakazem lub ograniczeniami w wywozie mięsa pochodzącego ze zwierząt poddanych ubojowi rytualnemu. Warto odnotować, że w tym kontekście zostały przywołane działania legislacyjne polskiego Sejmu⁶³.

Trybunał podtrzymał swoją dotychczasową linię orzecniczą, zgodnie z którą ogłuszenie jest techniką, która w najmniejszym stopniu narusza dobrostan zwierząt w czasie uboju⁶⁴. W ocenie Trybunału rozporządzenie nr 1099/2009 nie zapewnia koniecznego pogodzenia dobrostanu zwierząt z wolnością wyznania, lecz jedynie wyznacza ramy dla równowagi, którą państwa członkowskie powinny osiągnąć między tymi dwiema wartościami⁶⁵. W ocenie TS przyjęte w prawie krajowym rozwiązanie, które nakłada obowiązek uprzedniego ogłuszenia zwierzęcia podczas uboju rytualnego, a jednocześnie wymaga, aby ogłuszenie było odwracalne i nie powodowało śmierci zwierzęcia, jest odpowiednie do osiągnięcia celu wspierania dobrostanu zwierząt⁶⁶. Tym samym Trybunał nie podzielił opinii rzecznika generalnego, który zaproponował stwierdzenie, że państwa członkowskie nie mogą przyjmować przepisów, które przewidują zakaz uboju rytualnego bez ogłuszenia, oraz wymagać alternatywnego sposobu ogłuszania, opierającego się na ogłuszeniu odwracalnym⁶⁷. Uzasadnieniem dla stanowiska przyjętego przez Trybunał jest przyznanie państwu szerokiego zakresu uznania przy decydowaniu, czy i w jakim zakresie ograniczenie prawa do uzewnętrzniania religii jest niezbędne przy uwzględnieniu kontekstu społecznego właściwego dla danego państwa⁶⁸.

⁶⁰ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości w sprawie C-336/19, pkt 13.

⁶¹ *Ibidem*, pkt 14.

⁶² *Ibidem*, pkt 20.

⁶³ Projekt ustawy o zmianie ustawy o ochronie zwierząt oraz niektórych innych ustaw, druk nr 597.

⁶⁴ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości w sprawie C-336/19, pkt 41.

⁶⁵ *Ibidem*, pkt 47.

⁶⁶ *Ibidem*, pkt 66.

⁶⁷ Opinia rzecznika generalnego G. Hogana w sprawie C-336/19, pkt 88, EU:C:2020:695.

⁶⁸ Wyrok Trybunału Sprawiedliwości w sprawie C-336/19, pkt 67-71.

Z punktu widzenia przyszłości uboju rytualnego w Unii istotne jest stanowisko Trybunału, zgodnie z którym Karta jest żywym instrumentem, który należy interpretować w świetle obecnych warunków życia, wobec czego należy uwzględnić ewolucję wartości i idei w państwach członkowskich, tak na płaszczyźnie społecznej, jak i prawnej⁶⁹. Ponadto Trybunał po raz pierwszy podkreślił rolę importu mięsa pochodzącego z uboju rytualnego z państw trzecich.

Rozważania Trybunału na tle niedyskryminacyjnego charakteru ograniczenia uboju rytualnego wobec braku tożsamego ograniczenia zabijania zwierząt w ramach polowań oraz imprez kulturalnych i sportowych, spotkały się z krytyką przedstawicieli doktryny⁷⁰. Pojawiła się opinia, że końcowe wnioski Trybunału podważyły jego wiarygodność co do rzeczywistej dbałości o dobrostan zwierząt, skoro w przypadku imprez takich jak łowiectwo moralny aspekt zabijania bez ogłuszenia został pominięty⁷¹. Trybunał oparł swoje stanowisko w tym zakresie na okoliczności, że imprezy kulturalne lub sportowe nie mogą być racjonalnie uznane za działalność polegającą na produkcji żywności, będącą w zakresie stosowania rozporządzenia nr 1099/2009⁷². Wyrok został przyjęty z wielkim niezadowoleniem przez diasporę żydowską na całym świecie⁷³ i niewątpliwie wpływa na postrzeganie Unii przez jej przedstawicieli.

Podsumowanie

Ubój rytualny jest wielowiekową tradycją judaizmu i islamu. Polega on na zabiciu zwierzęcia bez uprzedniego ogłuszenia, poprzez podcięcie gardła i doprowadzenie do całkowitego wykrwawienia zwierzęcia w celu wypływu wszelkiej krwi z jego ciała. Zwierzę w momencie podcięcia gardła musi pozostawać świadome. W dominujących interpretacjach doktryn obu religii nie jest dopuszczalne zarówno ogłuszenie nieodwracalne, prowadzące do fizycznego uszkodzenia ciała zwierzęcia, jak i ogłuszenie odwracalne, które ustaje po określonym czasie od zastosowania, nie powodując przy tym fizycznych obrażeń zwierzęcia. Ubój zwierząt przy zastosowaniu metod wymaganych do celów obrzędów religijnych, stanowi niewątpliwie przejaw wolności sumienia i wyznania.

Problem uboju rytualnego jest wciąż aktualny i z tego powodu wymagał dokonania analizy na kilku płaszczyznach. Zasadniczym wnioskiem płynącym z pracy jest istnienie znaczącego marginesu uznania państw członkowskich w regulowaniu praktyki uboju

⁶⁹ *Ibidem*, pkt 77.

⁷⁰ J.A. Rovinsky, *A Stunning Decision: How The ECJ Butchered Both Religious Freedom And Animal Welfare*, „Tulane Journal of International & Comparative Law” 2021, vol. 29, s. 8.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² Wyrok Trybunału Sprawiedliwości w sprawie C-336/19, pkt 90.

⁷³ H. Keinon, *EU court decision: Happy cows higher priority than happy Jews*, “The Jerusalem Post” z 20.12.2020 r., www.jpost.com [dostęp: 3.05.2021].

rytualnego. Stanowisko to jest oparte na orzecznictwie Trybunału Sprawiedliwości, w szczególności w sprawie *Centraal Israëltisch Consistorie van België i inni przeciwko Regionowi Flamandzkiemu*. Państwa członkowskie (w tym także ich regiony w zakresie swoich kompetencji) mogą zgodnie z prawem Unii zakazać wykonywania uboju rytualnego. Dopuszczalne są wszelkiego rodzaju ograniczenia tej praktyki, takie jak znany z dotychczasowego orzecznictwa nakaz stosowania ogłuszania odwracalnego, który jest akceptowany przez niewielką część wyznawców judaizmu i islamu. Dyskrecjonalność władz publicznych, co wynika także z treści rozporządzenia nr 1099/2009, nie może jednak dotyczyć ustanowienia zakazu wewnątrzwspólnotowego nabycia lub importu mięsa pochodzącego z uboju przeprowadzonego niezgodnie z prawem krajowym. W ten sposób należy określić zakres wolności sumienia i wyznania na tle uboju rytualnego, jaki jest zagwarantowany w prawie Unii Europejskiej.

W świetle powyższych wniosków należy stwierdzić, że prawo do pozyskiwania i spożywania mięsa pochodzącego z uboju rytualnego nie obejmuje prawa do przeprowadzania takiej metody uboju przez lokalne wspólnoty wyznaniowe w danym państwie członkowskim. Jest to istotny aspekt rozważań, ponieważ przedstawiciele żydowskich i muzułmańskich związków wyznaniowych argumentują, że poza konsumpcją mięsa również sam ubój stanowi element ich religii, który jako taki powinien być przedmiotem ochrony prawnej. Twierdzenie to nie spotkało się z uznaniem Trybunału Sprawiedliwości.

Istotnym wnioskiem płynącym z analizy dotychczasowego orzecznictwa TS jest uznanie, że ubój bez ogłuszenia wiąże się z większym cierpieniem zwierząt w porównaniu do standardowych procedur. Powyższe stanowisko ma oparcie m.in. w wyroku w sprawie *Œuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs*. W utrwalonej już linii orzeczniczej Trybunał podkreśla, że ogłuszanie jest techniką, która w najmniejszym stopniu narusza dobrostan zwierząt w czasie uboju. Z uznaniem należy przyjąć fakt, że w swym orzecznictwie TS wyraźnie oparł się na aktualnym stanie wiedzy naukowej na temat cierpienia zwierząt podczas poszczególnych metod uboju. Nie ulega wątpliwości, że między chwilą przecięcia tętnicy zwierzęcia aż do pełnej utraty świadomości upływa, w zależności od gatunku, od kilku do kilkunastu minut. Przekonania wyznawców judaizmu i islamu, zgodnie z którymi stosowane przez nich metody są bardziej humanitarne od tych stosowanych w uboju standardowym, nie mogą zyskać uznania w świetle etyki i aktualnego stanu wiedzy naukowej.

Trybunał Sprawiedliwości wytyczył możliwe ścieżki ograniczania lub zakazywania tej praktyki, lecz to na ustawodawcach krajowych spoczywa odpowiedzialność za zapewnienie równowagi między wolnością sumienia i wyznania a dobrostanem zwierząt. Biorąc jednakże pod uwagę, że produkcja rolna, w tym produkcja mięsna i ubój zwierząt stanowi istotny filar wspólnego rynku, warte rozważenia jest, czy w przyszłości

prawo Unii nie powinno w większym stopniu kształtować wspólnej polityki w stosunku do uboju rytualnego. Należy pamiętać, że sama produkcja mięsa ma również istotny wpływ na politykę klimatyczną UE, co również powinno prowadzić do prób ograniczenia produkcji mięsa jako takiej.

Bibliografia

Akty prawne

- Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, Dz. Urz. UE C 202 z 7.06.2016 r.
- Dyrektywa Rady 74/577/WE z dnia 18 listopada 1974 r. w sprawie ogłuszania zwierząt przed ubojem, Dz. Urz. WE L 316/10 z 26.11.1974 r.
- Dyrektywa Rady 93/119/WE z dnia 22 grudnia 1993 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas uboju lub zabijania, Dz. Urz. UE L 340/21 z 31.12.1993 r.
- Projekt ustawy o zmianie ustawy o ochronie zwierząt oraz niektórych innych ustaw, druk nr 597.
- Rozporządzenie (WE) nr 853/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 29 kwietnia 2004 r. ustanawiające szczególne przepisy dotyczące higieny w odniesieniu do żywności pochodzenia zwierzęcego, Dz. Urz. UE L 139/55 z 30.04.2004 r.
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 834/2007 z dnia 28 czerwca 2007 r. w sprawie produkcji ekologicznej i znakowania produktów ekologicznych i uchylające rozporządzenie (EWG) nr 2092/91, Dz. Urz. UE L 189/1 z 20.07.2007 r.
- Rozporządzenie Rady (WE) nr 1099/2009 z dnia 24 września 2009 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania, Dz. Urz. UE L 303/1 z 18.11.2009 r.
- Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1169/2011 z dnia 25 października 2011 r. w sprawie przekazywania konsumentom informacji na temat żywności, zmiany rozporządzeń Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1924/2006 i (WE) nr 1925/2006 oraz uchylenia dyrektywy Komisji 87/250/EWG, dyrektywy Rady 90/496/EWG, dyrektywy Komisji 1999/10/WE, dyrektywy 2000/13/WE Parlamentu Europejskiego i Rady, dyrektyw Komisji 2002/67/WE i 2008/5/WE oraz rozporządzenia Komisji (WE) nr 608/2004, Dz. Urz. UE L 304/18 z 22.11.2011 r.

Orzeczenia i decyzje sądowe

- Opinia rzecznika generalnego G. Hogana w sprawie C-336/19, EU:C:2020:695.
- Opinia rzecznika generalnego N. Wahla w sprawie C-426/16, EU:C:2017:926.
- Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 27 czerwca 2000 r. w sprawie *Cha'are Shalom Ve Tsedek przeciwko Francji*, skarga nr 27417/95.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 grudnia 2014 r. w sprawie K 52/13, Dz. U. z 2014 r. poz. 1794.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 29 maja 2018 r. w sprawie C-426/16 *Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen VZW i inni przeciwko Regionowi Flamandzkiemu*, EU:C:2018:335.
- Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 26 lutego 2019 r. w sprawie C-497/17 *Œuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs przeciwko ministrowi rolnictwa i innym*, EU:C:2019:137.

Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z dnia 17 grudnia 2020 r. w sprawie C-336/19 *Centraal Israëltisch Consistorie van België i inni przeciwko Regionowi Flamandzkiemu*, EU:C:2020:1031.

Monografie i opracowania zbiorowe

- Cebula M., *Rytualny ubój zwierząt w kulturze Islamu. Od tradycji do nowoczesności*, [w:] M. Kotyczka (red.), *Śmierć zwierzęcia: współczesne zootanologie*, Katowice 2014.
- Dobrostan zwierząt w UE – zmniejszenie dystansu między ambitnymi celami a praktycznym wdrażaniem. Sprawozdanie specjalne Europejskiego Trybunału Obrachunkowego*, Luksemburg 2018.
- Doe N., *Law and Religion in Europe: A Comparative Introduction*, New York 2011.
- Ellis E., Watson P., *EU Anti-Discrimination Law*, Oxford 2012.
- Granat M., *Granice wolności religijnej w społeczeństwie pluralistycznym*, [w:] J. Krukowski, O. Theisen (red.), *Kultura i prawo: materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat „Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej”*, Warszawa 2-4 września 2002, Lublin 2003.
- Jędrzejewski P., *Judaizm bez tajemnic*, Kraków 2012.
- Nussbaum H., *Przewodnik judaistyczny obejmujący kurs literatury i religii*, Warszawa 1893.
- Paprzycki R., *Prawna ochrona wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2015.
- Pietrzak M., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2013.

Artykuły

- Abdullah F.A., Borilova G., Steinhauserova I., *Halal Criteria Versus Conventional Slaughter Technology*, „Animals” 2019, vol. 9, issue 8.
- Avon D., *Liberté de conscience: histoire d'une notion et d'un droit*, „Annuaire de l'École pratique des hautes études” 2017, vol. 124.
- Chandia M.S., Mei J., *The Variations in Religious and Legal Understandings on Halal Slaughter*, „British Food Journal” 2018, vol. 120, no. 3.
- Lerner P., Rabello A.M., *The Prohibition of Ritual Slaughtering (Kosher Shechita and Halal) and Freedom of Religion of Minorities*, „Journal of Law and Religion” 2006/2007, vol. 22, no. 1.
- Łętowska E., Namysłowska M., Grochowski M., Wiewiórowska-Domagalska A., *Prawo UE o uboju i jego polska implementacja: kolizje interesów i ich rozwiązywanie (cz. I)*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2013, nr 11.
- Peters A., *Religious slaughter and animal welfare revisited: CJEU, Liga van Moskeeën en islamitische Organisaties Provincie Antwerpen*, „Forum of Animal Law Studies” 2019, vol. 10/4.
- Rovinsky J.A., *A Stunning Decision: How The ECJ Butchered Both Religious Freedom And Animal Welfare*, „Tulane Journal of International & Comparative Law” 2021, vol. 29.
- Rovinsky J.A., *The Cutting Edge: The Debate Over Regulation of Ritual Slaughter in The Western World*, „California Western International Law Journal” 2014, vol. 45, no. 1.
- Sägesser C., *Les débats autour de l'interdiction de l'abattage rituel*, „Courrier hebdomadaire du Centre de recherche et d'information socio-politiques” 2018/20, no. 2385.
- Szymborski J., *Ubój rutynowy a rytualny. Podobieństwa i różnice*, „Życie Weterynaryjne” 2015, R. 90, nr 7.

- Tuora-Schwierskott E., *Rytualny ubój zwierząt w świetle wolności sumienia i wyznania oraz zasady proporcjonalności w ustawodawstwie i orzecznictwie Niemiec, Szwajcarii i USA*, „Państwo i Prawo” 2016, nr 4.
- Veissier I., Miele M., *Petite histoire de l'étude du bien-être animal: comment cet objet sociétal est devenu un objet scientifique transdisciplinaire*, „INRA Productions Animales” 2015, vol. 28(5).
- Witte Jr. J., *Faith in Strasbourg and Luxembourg? The Fresh Rise of Religious Freedom Litigation in the Pan-European Courts*, „Emory Law Journal” 2021, vol. 70, issue 3.
- Zoethout C.M., *Ritual Slaughter and the Freedom of Religion: Some Reflections on a Stunning Matter*, „Human Rights Quarterly” 2013, vol. 35, no. 3.

Źródła internetowe

- Keinon H., *EU court decision: Happy cows higher priority than happy Jews*, “The Jerusalem Post” z 20.12.2020 r.
- Oświadczenie Muzułmańskiego Związku Religijnego w RP z dnia 21.03.2013 r. w sprawie zakazu uboju rytualnego*, www.mzr.pl.
- Rabin Schudrich: ubój rytualny to najbardziej humanitarna forma uboju*, www.kair.ekai.pl.
- Zraick, *Is Stunning an Animal Before Slaughter More Humane? Some Religious Leaders Say No*, „The New York Times” z 9.01.2019 r., www.nytimes.com.